

Financiële unificatie en natievorming. Een onderzoek in Overijssel ¹

W. FRITSCHY

'1992' nadert en daarmee de economische integratie van Europa. Van fiscale integratie zal op dat moment nog op geen stukken na sprake zijn, wat '1992' tot een niet geheel probleemloze operatie maakt. Tot het doen van gemeenschappelijke uitgaven zijn de lidstaten wel bereid. Maar de zeggenschap over hun nationale financiële bestel geven ze ongaarne uit handen. Ondanks de euforie over '1992' is het enthousiasme voor volledige staatkundige eenwording nog niet bijster groot. Wel bestaat de vrees dat het een het ander in de hand kan werken. In Nederland presenteerde de CDA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen zich al aan het Nederlandse televisiepubliek onder het motto: voor het behoud van taal en vorstenhuis.

Het proces van de éénwording van de Nederlandse gewesten twee eeuwen geleden verliep opmerkelijk genoeg exact omgekeerd. Pas nâdat de staatsgreep van januari 1798 de staatkundige eenwording had afgedwongen, werd begonnen aan de fiscale unificatie van de gewesten. Opheffing van de binnengrenzen bleek pas werkelijk mogelijk nâ de realisering van de fiscale unificatie. Aan dat alles was bovendien de samensmelting van de gewestelijke schulden tot één staatsschuld nog vooraf gegaan — iets waar in Europa niemand nog zelfs maar over praat.

De financiële eenwording van de Nederlanden kan gezien worden als een uitvloeisel van het patriotisme. Overijssel was het gewest waar deze beweging rond 1780 begon en in de periode tot 1787 het sterkst tot ontwikkeling kwam. Nu had de belastingopbrengst in Overijssel in de jaren vóór 1795 gemiddeld nog geen f900.000 per jaar bedragen (zie tabel 1). Na de in 1806 ten uitvoer gebrachte fiscale unificatie was dat maar liefst ruim f 1,3 miljoen geworden, terwijl bijvoorbeeld in Holland de belastingdruk ten gevolge van '1806' was gedaald². Juist Overijsselse volksvertegenwoordigers hadden zich bovendien vrijwel allen steeds krachtig tegen het streven naar fiscale unificatie verzet.

1 Ik ben dank verschuldigd aan Ary Burger die assisteerde bij onderdelen van het archiefonderzoek en vooral aan Wibo Verstegen die een eerste versie van de tekst van kritisch commentaar en waardevolle suggesties voorzag.

2 Respectievelijk f23,8 en f23,6 miljoen, vgl. J. M. F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag, 1988) 303. De bevolking groeide in Holland van ±783.000 in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot ±790.000 in 1806-1808; de belastingdruk per hoofd was hier dus wel ook na 1806 aanmerkelijk hoger dan in Overijssel, maar Holland was tevens aanmerkelijk rijker; Vgl. *ibidem*, 128 (tabel 4.1).

Tabel 1 Belastingdruk in Overijssel, 1778-1823³

	bevolking	belastingopbrengst	idem per hoofd
1778/1795	± 130.000	± f 850.000	f6,50
1806/1808	± 140.000	± f1.300.000	f9,30
1815/1823	±150.000	± f1.400.000	f9,30

Ik heb mij afgevraagd of een en ander nu geen gevolgen heeft gehad voor het door het patriottisme ontwikkelde gevoel van nationale saamhorigheid. Heeft de financiële unificatie van de Nederlanden bijgedragen tot het proces van *natievorming* of alleen maar tot het proces van *staatsvorming*? Dat is de vraag waar het in dit artikel om zal gaan. Ik zal daartoe ten eerste ingaan op de vraag in hoeverre er een verband kan zijn tussen nationaal besef en het financieel bestel van een staat, ten tweede op de vraag in hoeverre er in het Overijsselse patriottisme sprake was van kritiek op het financiële bestel, ten derde op de financiële unificatie van de Nederlanden en de Overijsselse reacties daarop, om dan tenslotte weer terug te komen op de uitgangsvraag.

1 NATIEBESEF EN FINANCIËEL BESTEL

Inzicht in het proces van de vorming van nationale staten vereist inzicht in fiscale ontwikkelingen, aldus Ch. Tilly aan het slot van een door hem geredigeerde bundel over de vorming van nationale staten⁴. Al eerder stelde R. Bendix in een studie over natievorming, dat consensus over belastingheffing door een centrale overheid beschouwd moet worden als een kenmerk van een nationale staat⁵. Door Tilly werd daarnaast gewezen op het verband tussen de groei van nationale markten, de vraag om politieke rechten en de vorming van nationale staten⁶.

Ook Huizinga wees al op 'materiële en technische verschuivingen in het leven der volkeren [die] de eis van het nationale steeds dwingender' maakten. Concreet verwees hij in dat verband naar de toenemende wenselijkheid van overheidsuitgaven op nationaal niveau ten behoeve van de infrastructuur, het onderwijs etc.⁷. Daarnaast signaleerde ook hij dat het nationalisme zich ontplooidde in een situatie waarin de groei van industriële en agrarische produktie de afschaffing van interne fiscale belemmeringen op nationaal niveau wenselijk maakte ten behoeve van de gewenste vergroting van

3 Bronnen: zie de bronnenverantwoording bij tabel 2; voor bevolkingscijfers zie E. W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (S. I., 1978) 190.

4 Ch. Tilly, ed., *The Formation of National States* (Princeton, 1975) 630; Zie ook M. 't Hart, *In Quest for Funds. Warfare and State Formation in the Netherlands, 1620-1650* (nog te publiceren dissertatie Leiden, 1989) 16-17.

5 R. Bendix, *Nation Building and Citizenship* (New York, 1964) 137.

6 Tilly, *The Formation of National States*, 625.

7 J. Huizinga, *Patriottisme en nationalisme in de Europeesche geschiedenis tot het einde der 19e eeuw* (Haarlem, 1940) 81.

binnenlandse afzetmogelijkheden⁸. Ook Huizinga zag dus een verband tussen de groei van het nationaal bewustzijn en de noodzaak van veranderingen in het bestel van de overheidsfinanciën.

Huizinga omschreef het achttiende-eeuwse patriottisme als reeds 'echt nationalisme'⁹. Hij legde er wel de nadruk op dat gevoelens van nationaal bewustzijn — wortelend in stamverwantschap, liefde tot de geboortegrond, taalgemeenschap, eenheid van zeden en gewoonten en, niet in de laatste plaats, *koningsvrouw* — al veel langer bestonden, zelfs al in de middeleeuwen. In de achttiende eeuw raakte nationaal besef echter gekoppeld aan een doelbewust politiek streven¹⁰. Het patriottisme maakte natie, staat en vaderland voor het eerst tot onlosmakelijk met elkaar verbonden begrippen, waardoor het nationaal bewustzijn een ander karakter kreeg¹¹.

Staat en vaderland werden in het patriottisme het kader, zo zou men kunnen zeggen, waarbinnen de vrijheid van een natie concrete vorm moest aannemen. Burgerwapening, scheiding van kerk en staat en een geschreven constitutie op basis van volkssoevereiniteit vloeiden daar even logisch uit voort, als kritiek op het financiële bestel van het ancien régime. Die kritiek betrof het gebrek aan zeggenschap zowel ten aanzien van de omvang en de samenstelling van de *overheidsuitgaven* als ten aanzien van de wijze waarop de overheid zich de benodigde *inkomsten* verwierf. Zij vloeide zowel voort uit de zorgwekkende toestand van de overheidsfinanciën in veel staten, als uit sociale en economische ontwikkelingen die een herbezinning op het financiële bestel wenselijk maakten¹².

Een natiebesef dat de gewestelijke grenzen overschreed bestond ook in Overijssel al ver vóór het ontstaan van het patriottisme. Zelfs in een enkel element uit de fiscaliteit van het gewest kwam dat al tot uitdrukking. Men placht 'uitheemsche' betrokkenen in de belasting op eigendomsoverdrachten namelijk zwaarder te belasten dan 'inheemsche'. In Groningen beschouwde men in dat kader dan simpelweg alle niet-ingezetenen van het gewest als uitheems. Maar ordonnanties op de zogenaamde 'Vijftigste Penning' in Overijssel uit 1635 en uit 1706 omschreven als 'uitheemschen' allen die 'buyten de geunieerden Provinciën wonen'. Zelfs de ingezetenen der Generaliteitslanden werden in Overijssel al in het begin van de achttiende eeuw uitdrukkelijk als 'inheemschen' beschouwd¹³. De bekende Overijsselse patriot G. Dumbar benadrukte

8 *Ibidem*, 98.

9 *Ibidem*, 64.

10 *Ibidem*, 43.

11 De *natie* was voorheen de groep waartoe men behoorde, ook los van een bepaald grondgebied, het *vaderland* was het gebied waar men geboren was. De precieze begrenzing was niet van belang. Die kon al naar gelang de context waarbinnen men de woorden gebruikte nu eens groter dan weer kleiner — lokaal, regionaal of wijder — zijn. Zie S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Nederlands Archiefblad*, LXXXIV (1980) 372-387.

12 Voor een uitvoerige verdediging van deze stelling zie mijn proefschrift, *De patriotten en de financiën*, 17-19 en 79-86.

13 Zie [G. Dumbar], *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren; Behelzende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden en wel in het bijzonder van Overijssel* (Amsterdam etc, 1790) II, 402-404. Men besloot later overigens wel om ten aanzien van Groningen het wederkerigheidsbeginsel te gaan toepassen.

in zijn geschiedwerk over Overijssel voorts dat de Staten van Overijssel zichzelf ondanks de gewestelijke autonomie nooit echt als een soevereine macht waren gaan beschouwen¹⁴. Natiebesef ontstond dus ook in Overijssel niet pas met het ontstaan van het patriottisme. Het nationale besef kreeg ook daar ten gevolge van het patriottisme alleen een ander karakter.

Het Overijsselse patriottisme is tot op heden vooral beschreven in termen van het streven naar burgerwapening, de strijd om het jachtrecht, de handhaving van verschillende lokale rechten, en het verzet tegen de zogenaamde drostendiensten. Het is nooit rechtstreeks in verband gebracht met de toestand van de overheidsfinanciën¹⁵. Er hoeft echter geen twijfel aan te bestaan dat ook het Overijsselse patriottisme tevens kritiek behelsde op het financiële bestel — een kritiek die niet los stond van de economische ontwikkelingen in het gewest — en dat juist daarin een nieuw soort natiebesef naar voren kwam¹⁶.

De rekesten die in deze jaren de Overijsselse Gedeputeerde Staten in groten getale bereikten, bieden mogelijkheden om dat te illustreren¹⁷.

2 HET OVERIJSSELSE PATRIOTTISME EN DE KRITIEK OP HET OUDE FINANCIËLE BESTEL

Het grote enthousiasme voor burgerwapening dat zich in de jaren tachtig overal in Overijssel manifesteerde stond om te beginnen niet los van de kritiek die Van der Capellen in zijn pamflet *Aan het volk van Nederland* uitte op de te grote omvang van de legeruitgaven in de Republiek. In een klein plaatsje als Ootmarsum bijvoorbeeld ging men niet alleen over tot burgerwapening, maar vond men blijkens een rekest aan de Staten met 130 handtekeningen tevens, dat de natie beter geïnformeerd diende te

14 *Ibidem*, 351.

15 Zie bijvoorbeeld M. A. M. Franken, R. M. Kemperink, ed., 'Herstel, hervorming of behoud? Tien Overijsselse steden in de Patriottentijd, 1780-1787', *Overijsselse historische bijdragen*, XCIX (1984) en het werk van W. Ph. te Brake, onder meer: *Revolutionary Conflict in the Dutch Republic. The Patriot Crisis in Overijssel, 1780-1787* (inmiddels gepubliceerd als *Regents and Rebels* (Oxford, 1989); ik raadpleegde echter nog het typescript in het Rijksarchief Overijssel (RAO)); *Idem*, 'Popular politics and the Dutch Patriot Revolution', *Theory and Society*, XIV, (1985) ii, 199-223; *Idem*, 'Burgers en boeren in the Dutch Patriot Revolution', in: Th. S. M. van der Zee, e. a., ed., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam, 1988) 84-100.

16 Hiermee wijk ik dus af van de stelling van M. A. M. Franken dat het ten gevolge van het patriottisme groeiende nationale besef bij de Overijsselse patriotten geen enkele concrete politieke vertaling kreeg. Zie de, overigens fraaie, 'Slotbeschouwing', in: Franken, 'Herstel, hervorming of behoud?', 210-224, aldaar 211.

17 Ik raadpleegde in het RAO uit het Statenarchief (SA) het dossier 'Zaaken aan de Heeren Gecommitteerden tot de finacie commissariaal gemaakt sedert den Jaare 1737' (inv. nr. 1543), en dossiers met ingekomen stukken met betrekking tot belastingen voor de periode 1770-1795 uit afdeling 2 'Geldelijk Beheer': inv. nrs. 2302 (bier), 2310 (brandewijn en gebrande wateren), 2335 (wijnen), 2376 (tabak), 2441 (contributie), 2454 (verponding), 2561 (vuurstedegeld), 2606 en 2677-2679 (50e penning), 2680 (hoofdgeld), 2701 (dienstbodegeld), 2708 (passagegeld) — N. B. de dossiers met betrekking tot het gemaal en het geslacht bevatten alleen stukken uit de periode vóór 1750; de ingekomen stukken met betrekking tot de middelen die zich daarnaast nog bevonden in afdeling 3 'Vormen van rechtspraak' — met name geschikt voor een onderzoek naar de fiscale rechtspraak — werden niet geraadpleegd.

worden over de toestand van de Generaliteitskas en de defensieplannen van de Republiek¹⁸. De strijd tegen de adel om het jachtrecht had mede tot doel het wapenbezit onder boeren en burgers aan te moedigen om burgerwapening te vergemakkelijken¹⁹. Alleen zo zouden vaderland en vrijheid niet langer alleen door kostbare huurlegers maar ook door het volk zelf verdedigd kunnen worden.

Er is voorts al vaker op gewezen dat niet alleen de titel van Van der Capellens pamflet het een opmerkelijk nationaal karakter verleende, maar ook het feit dat een grondbezitter uit een van de landgewesten daarin kritiek uitoefende op de te geringe uitgaven ten behoeve van de vloot²⁰. Kritiek op verwaarlozing van de vloot door toedoen van de stadhouder was voorheen typisch geweest voor de zeegewesten, vooral voor Holland. De landgewesten hadden de stadhouder voorheen juist altijd gesteund in zijn streven naar een sterk leger. Na de Bataafse revolutie zou echter ook juist een Overijsselse afgevaardigde als J. A. de Mist er in de eerste Nationale Vergadering uitdrukkelijk voor pleiten dat de Republiek als 'commerciërende mogendheid' de vlootuitgaven zou moeten vermeerderen ten koste van het leger²¹.

Zoiets wordt minder verwonderlijk als men bedenkt dat de ontwikkeling van de Twentse textielindustrie Overijssel een groot belang had gegeven bij de onbelemmerde aanvoer van katoen uit de Verenigde Staten²². Er zijn dan ook rekestten zoals dat van 'de Ingezetenen van Enschede, Burgemeesteren, Ingezetenen, Fabriqueurs en Kooplieden van Almelo, de Ingezetenen van Ootmarsum en van de Hardenberg', waarin werd aangedrongen op het sluiten van een alliantie met Frankrijk, dat de Verenigde Staten steunde in de strijd tegen Engeland. In een rekest van maart 1782 werd gewezen op het economisch belang van een handels- en vriendschapsverdrag met de Verenigde Staten, vooral voor de Twentse textielkooplieden, maar ook ten behoeve van grotere afzetmogelijkheden voor Overijsselse produkten in het algemeen²³.

Dat de belangen van Holland en Overijssel meer samen begonnen te vallen hing daarnaast samen met binnenlandse economische ontwikkelingen. Holland was geleidelijk een belangrijk afzetgebied geworden voor de in Overijssel toegenomen productie van turf en geweven stoffen, en in de tweede helft van de achttiende eeuw voor de toegenomen productie van vlees en graan²⁴.

In een aantal rekestten uit de jaren zeventig en tachtig in het Overijsselse Statenarchief

18 Zie W. J. Formsma, 'De nieuwe geschiedenis staatkundig beschouwd', in: B. H. Slicher van Bath, e. a., ed., *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer, 1970) 119-135, aldaar 134. Zie voor Ootmarsum in de patriottentijd voorts P. H. L. Spee, 'Ootmarsum', in: Franken, 'Herstel, hervorming of behoud?', 131-153.

19 G. J. Mecking, 'Mr. Jan Willem Racer (1736-1816), leider van de patriotten in de Overijsselse kleine steden', *Overijsselse historische bijdragen*. C1 (1986) 76-127, aldaar 81.

20 J. D. van der Capellen, *Aan het volk van Nederland. Het patriottisch program uit 1781*, H. L. Zwitser, ed. (Amsterdam, 1987; oorspronkelijk 1781) 88 (72).

21 L. de Gou, ed., *Het ontwerp van constitutie* (3 dln.; Den Haag, 1983-1985) I, 206.

22 Zie A. L. van Schelven, 'Sociaal-economische geschiedenis van Twente in de 19e en 20e eeuw', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 198-214, aldaar 199.

23 RAO, SA, 1543, 11-12-1783; Te Brake, *Revolutionary Conflict*, 13 en 35-36.

24 B. H. Slicher van Bath, 'Landbouw, textiel en turf', in: *Idem, Geschiedenis van Overijssel*, 154-167, aldaar 155. Volgens Slicher van Bath werd Overijssel na 1750 voor de voedselvoorziening afhankelijk van de aanvoer van granen van elders (*ibidem*, 157); zie voor de graan- en vleesexport echter de hierna te

is een streven merkbaar naar economische integratie van de beide gewesten in de vorm van afschaffing van inkomende rechten tussen beide. Gesteund door verzoeken van de burgerij van Oldenzaal verzocht bijvoorbeeld het Amsterdamse vleeshouwersgilde de Overijsselse Staten om ontheffing van alle belastingen op de invoer van rundvee en er zijn nog meer dergelijke rekesten van kooplieden die vee verhandelen²⁵. Uit een rekest van een koopman die via Holland meel wil exporteren blijkt, dat er in die tijd zelfs een 'generaal verzoek' bij de Staten loopt om te bewerkstelligen 'dat alle goederen en whaaren anders eenige impost subject uit onse door hunne Provincie *vrij* souden worden doorgevoerd'²⁶.

De toegenomen commercialisering van de Overijsselse economie had voorts de behoefte aan bevaarbare waterwegen vergroot, terwijl die bevaarbaarheid in deze zelfde tijd juist sterk achteruit was gegaan ten gevolge van verzandingen²⁷. Toen in Deventer de patriotten de macht hadden overgenomen en de burgerij hadden uitgenodigd hen hun klachten en wensen schriftelijk kenbaar te maken, bevonden zich bij de ingekomen stukken dan ook meerdere verzoeken voor het verbeteren van de vaarwegen²⁸. Omdat waterstaatsproblemen slechts aangepakt konden worden in samenhang met de waterstaat in aanliggende gewesten, waarbij vaak sprake was van strijdige belangen, zou met name op dit terrein de behoefte ontstaan de zorg daarvoor over te kunnen dragen aan een nationale overheid. Lodewijk Napoleon speelde daar feilloos op in, toen hij tot enthousiasme van de bevolking bij zijn bezoek aan Overijssel in 1809 beloofde Zwolle met een kanaal aan de IJssel te verbinden, en de Vecht en de Schipbeek beter bevaarbaar te maken²⁹. Inderdaad zouden pas dankzij subsidies van de nationale overheid in de eerste helft van de negentiende eeuw noodzakelijke verbeteringen in de Overijsselse infrastructuur eindelijk ook werkelijk gerealiseerd worden³⁰.

Niet alleen vond Van der Capellens kritiek op de samenstelling van de uitgaven van de Republiek in Overijssel brede steun, niet alleen was er grote onvrede over de gebrekkige infrastructuur en werd het gebrek aan vrij verkeer ten gevolge van heffingen aan de binnengrenzen in de Republiek ter discussie gesteld, daarnaast was er ook

noemen rekest, en voor de graanexport tevens 'De landbouwênquete van 1800', meegedeeld door J. M. G. van der Poel, *Historia Agricultural* II (1954) 45-233, aldaar 184-185.

25 RAO, SA, 1543, 15-2-1785 en 23-3-1786.

26 RAO, SA, 1543, 3-4-1782.

27 Vgl. A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland, 1798-1848* (Amsterdam, 1987) 96-103.

28 Te Brake, *Revolutionary Conflict*, 147.

29 C. N. Fehrman, 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 181-192, aldaar 187.

30 RAO, SA, 290, de 'Verslagen nopens de toestand der provincie' in de 'afgeschreven notulen van Gedeputeerde Staten met Bijlagen'; geraadpleegd: 8-7-1817 tot en met 6-7-1830 (onder meer subsidieaanvraag kanaal bij Oldenzaal, Coevordense Vecht, kanaal tussen IJssel en Zwartewater 'op 's lands kosten ondernomen', verlegging Kleine Vecht, kanaal Ommen-Hasselt, bestrating van wegen; sinds 1821 wordt elk jaar enthousiast het — stijgend — aantal schepen door de nieuwe Willemsvaart gemeld); zie ook: Fehrman, 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', 181-192, aldaar 189; S. J. Fockema Andreae, 'De waterschappen en marken in Overijssel', *ibidem*, 229-233, aldaar 231.

kritiek op het fiscale bestel³¹. Van een streven naar het tot stand brengen van een *nationaal* fiscaal bestel was daarbij echter in het geheel nog geen sprake. Uit de behoefte aan grotere economische integratie met Holland trok men bepaald niet de consequentie, dat dat op den duur tevens tot fiscale integratie zou moeten leiden.

De kritiek op het fiscale bestel had in hoofdzaak betrekking, ten eerste op de verhouding tussen de steden en het platteland, ten tweede op het toegenomen gebrek aan verantwoording en rekenschap over belastingontvangsten, en aan de afgenomen zeggenschap van de bevolking op de benoeming van ontvangers.

Wat betreft het eerste punt: veel zogenaamde 'gemene middelen' werden in Overijssel in de steden geïnd 'bij wijze van redemptie'. Dat betekende dat de steden de inning door gewestelijke ambtenaren hadden afgekocht met een vast bedrag, waardoor zij een grotere fiscale autonomie hadden behouden dan bijvoorbeeld de Hollandse steden. In periodes van stedelijke welvaart en bevolkingsgroei was dat stelsel duidelijk in het voordeel van de steden geweest en in het nadeel van het platteland. Wat er meer binnenkwam konden de steden immers zelf houden of — wat ook wel gebeurde — ze konden de betreffende belastingen tegen een lager tarief heffen dan het door de Staten vastgestelde³². Maar op het platteland namen de bevolking en de welvaart dankzij de bloei van de landbouw in de tweede helft van de achttiende eeuw toe — wat bijvoorbeeld zichtbaar wordt in de stijgende opbrengsten van de belasting op geslacht vee —³³, terwijl de steden in deze zelfde tijd met economische problemen en bevolkingsachteruitgang, en dus met dalende belastingopbrengsten, te kampen hadden³⁴.

Enschede klaagde dan ook over de hoogte van de redemptie waarop het voor de bieraccijns gesteld was. De bierconsumptie was in de loop van de achttiende eeuw teruggelopen ten gunste van sterke dranken en koffie en thee. Bij een hoger tarief zouden hun brouwerijen dood geconcurrereerd worden door het platteland, waar geen redemptie gold, zo meenden de klagers³⁵. In Deventer klaagden bakkers over de zwaarte van het gemaal. Ook zij vreesden de concurrentie van bakkers op het platteland en ook zij wilden dat de belastingverschillen tussen stad en platteland zouden verdwijnen³⁶.

Voor wat betreft de kritiek op het gebrek aan verantwoording over de belastinginning en aan zeggenschap over de benoeming van ontvangers volgen hier eveneens enkele voorbeelden.

31 De bekende Deventer patriot G. Dumbar schreef zelfs een compleet op het werk van Adam Smith gebaseerd *Vertoog over de algemene grondregels welke hij 't invoeren van lands schattingen zijn in agt te nemen met eene meer bijzondere toepassing op de gemene middelen in Overijssel*. 'De Belastingen', zo schreef hij, 'behooren door alle de ingezetenen van eenen staat op eenen gelijken voet te worden gedragen' (10), wat men met enige goede wil zou kunnen beschouwen als een pleidooi voor fiscale unificatie. In tegenstelling tot Van der Capellens geschrift heeft deze publikatie echter vrijwel geen belangstelling genoten bij de Overijsselse bevolking. (Dumbar vermeldt dat zelf in zijn *Hedendaagsche historie*, II.)

32 Vgl. F. N. Sickenga, *Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland* (Leiden, 1864) 292.

33 De opbrengst van het 'geslacht' steeg tussen 1750 en 1795 zonder tariefsverhogingen geleidelijk van ±/43.000 naar +/53.000, RAO, SA, 1877, 'Staten van Overijssel voor de jaaren 1621-1795'.

34 Slicher van Bath, 'Landbouw, textiel en turf', 155 en 165.

35 RAO, SA, 2302, 17-4-1793.

36 Te Brake, *Revolutionary Conflict*, 146.

De patriot J. B. Aufmorth, later volksvertegenwoordiger voor Overijssel in de Eerste Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, zond al in juli 1779 als 'gemeensman' der stad Goor een rekest naar de Gedeputeerden, om te protesteren tegen het feit dat de collecteurs van de bieraccijns in Goor al een aantal jaren geen rekeningen over hun collecte van dat middel aan de stad hadden gedaan en dat de burgermeesters daar niets aan deden³⁷. De ingezetenen van Staphorst, Rouveen, Uhorst en Buijten-Quartier klaagden zelfs al in september 1778 dat de erfgenamen van wijlen de heer van Schoonhieten hen nooit rekening hadden gedaan van de ontvangen verponding en contributie³⁸, zelfs niet na uitdrukkelijke opdracht daartoe van onder meer de landdrost van Vollenhove. Zeven jaar later wezen ze er in een rekest bovendien op dat ze in het verleden altijd het recht hadden gehad om zelf een collecteur en ontvanger van de verponding en de contributie aan te stellen, en dat ze in dit 'oud recht' hersteld willen worden

alzo de Ingezetenen tans geheel onkundig zijn hoe het met de aanbetaling van voorn, middelen gelegen is, niettegenstaande zedert een aantal jaaren meer in de verponding betaald word als uit oude registers blijkt dat de Carspels aangeslagen zijn en zij reeds seedert lange aan den Heer Hoogschout van Hasselt om ouverture van zaken dog tevergeefs verzogt hebben³⁹.

De ingezetenen van het landgericht Almelo, klaagden in 1787 dat de ontvanger G. Rhee al in geen 25 jaar rekening en verantwoording aan hen had afgelegd over verponding en contributie en dat de gravin van Rechteren van het huis Almelo beweerde dat zij alleen het recht van het afhoren der rekeningen van de ontvanger zou hebben, 'welk ongerijmde systema de ontvanger aanklampt om met het geld van de ingezetenen na willekeur te handelen', aldus de klagers. Ze klagen ook over 'door de Huijze Almelo willkeurig aangestelde setters, welke alle meyers van dat Huys sijn', die hen naar willekeur voor allerlei bedragen aansloegen, 'tgeen voorseker eene schreeuwende ongeregtigheid sou uytleveren indien de ingesetenen sig dit alles souden moeten laten welgevallen'⁴⁰.

Uit dergelijke rekestten blijkt, wat ook uit het verzet tegen de zogenaamde 'drossen - diensten' blijkt, dat de feodale neigingen van de adel in Overijssel door de boeren niet meer werden geaccepteerd⁴¹. Het is aannemelijk dat dat toegenomen zelfbewustzijn

37 RAO, SA, 2302.

38 De verponding was aanvankelijk een omslag op basis van geschatte welvaart, maar werd op den duur een belasting verbonden aan het bezit van in de verpondingskohieren opgenomen gronden. De contributie (ook wel Oosterleeninge genaamd) was oorspronkelijk een buitengewone heffing in verband met oorlogsomstandigheden, eveneens aanvankelijk op basis van geschatte welvaart, maar werd later gewoon elk jaar geheven eveneens uitsluitend nog op basis van grondbezit. Zie uitvoerig over beide belastingen *Hedendaagsche historie*, II, 246-392.

39 RAO, SA, 2454. De volmagten van Rouveen hadden in mei 1779 ook geklaagd dat ze beslag hadden gelegd op een verkregen erfenis van iemand die de landschatting niet had voldaan, maar dat de hoogschout verhinderd had dat deze schuld van f40 hen daaruit voldaan werd (RAO, SA, 2680).

40 RAO, SA, 2680. Zie bijvoorbeeld ook de affaire rond de ontvanger Van Ingels, beschermeling van de beruchte Twentse landdrost S. van Heiden Hompesch, in Ootmarsum; Spee, 'Ootmarsum', 135-136.

41 Zie ook M. A. M. Franken, 'De achtergronden van de Overijsselse patriottenbeweging', *Overijsselse*

van de boeren niet los stond van de toename van het grondbezit onder hen in de tweede helft van de achttiende eeuw ten koste van de adel⁴². In een rekest van kort na de fiscale unificatie is dat zelfs expliciet aanwijsbaar. De inning van de verponding door nieuwe op centraal niveau benoemde districtscommissarissen bleek zoveel problemen op te leveren, dat de regering in 1807 besloot de steden en dorpen in Overijssel de mogelijkheid te bieden weer als vanouds zelf een ontvanger aan te stellen. De meeste steden en dorpen lieten weten zeer gaarne van die mogelijkheid gebruik te maken⁴³. In het 'landgericht van Ootmarsum' was dat baantje toen zonder de boeren uit het gebied fatsoenlijk te raadplegen beloofd aan J. E. Hubert, een van de burgemeesters van Zwolle. De 'Verwalter-richter' van het gebied liet weten dat dat gebeurd was op verzoek van 'de gegoedste Goedsheeren' uit de streek⁴⁴. De 'Eigengeerfdens' uit negen dorpjes meldden de landdrost echter onmiddellijk, dat zij zo'n vreemdeling uit Zwolle helemaal niet als ontvanger wilden. Ze schreven verontwaardigd dat er geen behoorlijke vergadering was gehouden van de Goedsheeren en Eigengeerfdens gezamenlijk, 'welke Laastgemelden', zo voegden ze daar nadrukkelijk aan toe, 'in deze Gerichte zeer talrijk zijn en zelfs, zoo zij vertrouwen, de gewaardheid der Goedsheeren overtreffen'⁴⁵. De notie dat wie de meeste grond bezit, de meeste rechten heeft, was diep geworteld⁴⁶. Ook Deventer patriotten waren bijvoorbeeld al eerder met zoveel woorden van oordeel geweest, dat de wettelijke macht van de adel in Overijssel groter was dan gezien de omvang van hun bezit eigenlijk nog getolereerd kon worden⁴⁷.

De kracht van het patriotisme in Overijssel in de jaren tachtig kan dus in verband gebracht worden met de economische veranderingen die het gewest in de achttiende eeuw had doorgemaakt. Die leidden tot de behoefte aan invloed op de uitgaven van de *nationale* overheid, zoals vergroting van vlootuitgaven en verkleining van legeruitgaven en de behoefte aan afschaffing van inkomende rechten aan de binnengrenzen. Er was voorts een dringende behoefte aan verbeteringen in de waterstaat ontstaan, die niet meer door een lokale of gewestelijke overheid bewerkstelligd leken te kunnen worden.

historische bijdragen, Cu (1987) 37-51, aldaar 43. De 'drostendiensten', door de boeren op afroep van één van de landdrosten van Overijssel gratis te verrichten werkzaamheden, waren aanvankelijk bestemd ter verbetering van waterstaat en infrastructuur, maar de landdrost van Twente ontzag zich bijvoorbeeld op den duur niet om de boeren in oogsttijd van het land te halen om voor hem een visvijver te graven of een jachthuis te bouwen. Zie L. A. Stroink, *Stad en land van Twente* (Hengelo, 1962) 15.

42 J. L. van Zanden, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830', *AAG-Bijdragen*, XXIV (1984) 105-131.

43 RAO, SA, 6615, 'Ingekomen stukken m. b. t. de verponding 1807-1809'.

44 *Ibidem*, 7-11-1807.

45 *Ibidem*, 31-10-1807. De 'gewaarden' zijn diegenen die op grond van hun grondbezit lokaal zeggenschap hebben bij de bespreking van gezamenlijke belangen. De afloop van de affaire was als volgt: de boeren werden weliswaar in het gelijk gesteld, zodat de benoeming van Hubert inderdaad geen doorgang vond, maar het Salomonsoordeel luidde, ongetwijfeld tot teleurstelling van de boeren, dat de ontvangst dan gewoon maar door de commissaris in plaats van door een gekozen ontvanger moest geschieden. Zie RAO, SA, 6457, 'Net notulen Landdrost en Assessoren in het Dptmt. Overijssel', f. 284, 9-11-1807.

46 Voor Gelderland wordt dit uitvoerig en overtuigend aangetoond in het proefschrift van S. W. Verstegen, *Gegoede ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens ancien régime, revolutie en restauratie (1650-1830)* (Amsterdam, 1989).

47 Te Brake, *Revolutionary Conflict*, 44.

De behoefte aan een meer geïntegreerd fiscaal bestel beperkte zich in Overijssel echter vooralsnog tot een behoefte bij de steden aan integratie van steden en platteland op *gewestelijk* niveau⁴⁸. Op *lokaal* niveau tenslotte was — vermoedelijk mede onder invloed van de toename van het grondbezit onder kleine boeren — de behoefte aan zeggenschap over de benoeming en controle op het handelen niet alleen van bestuurders, maar ook van belastingambtenaren een centraal motief in het Overijsselse patriotisme geweest.

3 OVERIJSEL EN DE FINANCIËLE UNIFICATIE VAN NEDERLAND

In 1798 kon een gekozen volksvertegenwoordiging voor het eerst delibereren over een algemene staatsbegroting van uitgaven voor Nederland. Inderdaad werden toen de uitgaven voor de vloot en de waterstaat op een hoger peil gebracht dan ten tijde van de oude Republiek⁴⁹. In 1806 maakte vervolgens de fiscale unificatie definitief een einde aan de gewestelijke fiscale autonomie, en aan heffingen aan gewestelijke grenzen, die onvermijdelijk waren geweest zolang er nog fiscale verschillen bestonden. Ermee kwam tevens automatisch een einde aan de belastingverschillen tussen stad en platteland in Overijssel ten gevolge van het redemptiestelsel, en aan de privileges die sommige edellieden aldaar zich hadden aangematigd⁵⁰.

In de discussies over het eerste grondwetsontwerp nu had het overgrote deel van de negen Overijsselse afgevaardigden in de Eerste Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek tot de overtuigde federalisten behoord. Met de ons uit het voorgaande reeds bekende patriot J. B. Aufmorth uit Goor als opvallende uitzondering betoonden ze zich felle tegenstanders van financiële unificatie. De Overijsselaar Van Marie wees krachtig op de economische verschillen tussen de gewesten. Belastingen drukken verschillend naarmate in een gewest de koophandel en het bezit van effecten, of grondbezit en grondgebruik de belangrijkste bronnen van inkomsten zijn, aldus zijn betoog⁵¹. De vrees bestond dat inkomsten uit handel en effecten nooit erg zwaar belast zouden worden, om te vermijden dat de kooplieden en renteniers het land wegens

48 Deze behoefte is overigens wel vergelijkbaar met de behoefte van het — eveneens met economische problemen kampende — verstedelijkte Holland aan fiscale integratie met de landgewesten op nationaal niveau. Binnen Holland was de economische integratie van steden en platteland al veel eerder ver genoeg ontwikkeld geweest voor een fiscale integratie.

49 Zie Fritschy, *De patriotten en de financiën*, 94 en 107.

50 'Vrijingen' op de belangrijkste belasting, de verponding, waren al in 1626 afgeschaft (*Hedendaagsche historie*, II, 267), maar uit rekenen blijkt dat de adel zich soms toch weer privileges aanmatigde. De 'volmagten van de Carspelen Wanneperveen en Dinxterveen' klaagden bijvoorbeeld in een rekest uit december 1788, dat de nazaten van Heer Hendrik van Isselmuiden, die van de 'Goedsheeren en Erfgenamen dezer Carspelen' vrijdom van verponding had verkregen wegens verleende diensten, ten onrechte altijd hetzelfde voorrecht waren blijven claimen, wat huns inziens niet strookte met de armoede in hun kerspelen. Ze betoogden overigens — begrijpelijk gezien de datum — nadrukkelijk dat hun klacht niet was ingegeven door zogenaamd 'patriottisme', maar uitsluitend door 'de overtuiging van hun goedhebbend regt' (RAO, SA, 2454).

si L. de Gou, ed., *Het plan van constitutie van 1796* (Den Haag, 1975) 91.

het fiscale klimaat zouden verlaten. Men vreesde dus dat het effect van financiële unificatie in hoofdzaak zou zijn dat een gewest als Overijssel door middel van een verzwarende van belastingen op eerste levensbehoeften en grond mee moest gaan betalen aan de zware rentelast op de Hollandse schuld⁵².

Uit tabel 2 blijkt dat dat voor Overijssel inderdaad exact het effect van de fiscale unificatie van 1806 is geweest⁵³. Hollandse afgevaardigden hadden in de Nationale Vergadering ter verdediging van de unificatie nadrukkelijk betoogd, dat het er niet om ging de minvermogenden in de landgewesten zwaarder te belasten, maar slechts om de rijken meer naar vermogen mee te laten betalen⁵⁴. Niettemin blijkt de vergroting van de opbrengst in Overijssel zelfs voor het grootste deel het gevolg van de verzwarende van belastingen op eerste levensbehoeften te zijn geweest⁵⁵.

Het opmerkelijke is, dat de manier waarop de verhoging van de belastingopbrengst gerealiseerd werd, daarmee radicaal verschilde van de wijze waarop men in Overijssel in de tweede helft van de achttiende eeuw gewoon was geweest om, in tijden dat dat nodig was, de opbrengsten te vergroten. Uit de tabel blijkt duidelijk dat men dat toen juist altijd deed door middel van een verzwarende van de directe belastingen, en met name van de verponding en de contributie.

52 Vgl. Fritschy, *De patriotten en de financiën*, 156.

53 In het plan voor een algemeen stelsel van belastingen dat het Uitvoerend bewind in juni 1799 aan het Vertegenwoordigend lichaam van de Bataafse Republiek aanbood gaf I. J. A. Gogel voor alle gewesten een overzicht van de daar geheven belastingen met hun gemiddelde opbrengst in de kort daaraan voorafgaande jaren. Alleen bij Overijssel moest hij toen noteren: 'Van de Belastingen, in dit voormalig Gewest geheven wordende, geene behoorlyke opgaven aan den Agent van Finantiën ingekomen wezende, zyn wy buiten staat dezelve alhier te laten volgen'. De oorzaak daarvan kan, gezien de voor tabel 2 gebruikte in het RAO aanwezige overzichtelijk ingerichte en gebundelde 'Staaten van de provintie van Overijssel over den jaaren 1621 tot 1795', niet geweest zijn — zoals dat bijvoorbeeld voor Holland wel het geval was geweest — dat het zo moeilijk was die cijfers op een rijtje te krijgen. Het lijkt weinig twijfelachtig dat de weigering om deze gegevens ter beschikking te stellen gezien moet worden als een laatste stuip trekking in het Overijsselse verzet tegen de fiscale unificatie.

54 Fritschy, *De patriotten en de financiën*, 124.

55 Op basis van de gegevens in deze tabel kan berekend worden dat de verzwarende van de belastingdruk in Overijssel, waarmee de fiscale unificatie blijkens de opbrengsten van 1806 tot en met 1808 gepaard ging, voor 74% een gevolg was van een verzwarende van de indirecte belastingen en dan in hoofdzaak die op eerste levensbehoeften. De belangrijkste wijziging in de directe belastingen waren de vervanging van het hoofdgeld (in beginsel een gelijk bedrag per hoofd voor allen die in de kohieren voorkwamen) door het personeel (op basis van het bedrag dat een huisgezin verwoonde boven een vastgesteld minimum), en de invoering van het zogenaamde patentzegel, jaarlijks te betalen voor de vergunning tot het uitoefenen van alle bedrijven en beroepen (met uitzondering van het boerenbedrijf en het beroep rentenier). In de nieuwe verponding konden de steden en plattelandsdistricten voorlopig hetzelfde bedrag op blijven brengen als ze in 1805 aan verponding en 'contributie' gezamenlijk hadden opgebracht. Pas in 1809 werd de verponding geheven op basis van schattingen en opmetingen van de grootte en waarde der gronden.

Tabel 2 Gemiddelde jaarlijkse belastingopbrengsten in Overijssel 1760-1823 (in 1000 gld.)⁵⁶

(a)	totale overheidsinkomsten exclusief opbrengst domeinen ⁵⁷
(bl .1)	<i>verponding</i> + contributie ⁵⁸
(bl.1)	nieuwe verponding (= contributie + oude verponding)
(b3.1)	gebouwde en ongebouwde eigendommen inclusief alle opcenten
(bl.2)	<i>hoornebeesten</i> en bezaaide landen + paarden
(b2.2)	runderen + paarden ⁵⁹
(b3.2)	paarden, plezier & landpassagegeld
(bl.3)	<i>overige direct</i> : vuurstedegeld + hoofdgeld + dienstbodegeld
(b2.3)	haardstedegeld + personeel + mobilair + dienstboden ⁶⁰
(b3.3)	personeel + mobilair + dienstboden + deuren en vensters
(b)	totaal directe belastingen
(cl .1)	<i>eerste levensbehoeften</i> (gemaal + geslacht + bier + zout) ⁶¹
(c2.1)	dito (gemaal + geslacht + zout + turf + zeep + waag + rondemaat + lastgeld) ⁶²
(c3.1)	dito (1816: gemaal, zeep, waag, rondemaat, lastgeld, zout, turf; 1823: gemaal, geslacht, bier, zout) ⁶³
(cl .2)	<i>luxe consumptie</i> (brandewijnen + wijn + tabak) ⁶⁴
(c2.2)	dito (genever + buitenlandse brandewijn + wijnen)
(c3.2)	dito (genever + buitenlandse brandewijn + wijnen)
(c)	totaal indirecte belastingen
(dl)	<i>50e penning</i> (op overdrachten van onroerend goed)
(d.2)	zegelrechten inclusief patent
(d3)	registratierechten + patenten ⁶⁵
(e)	<i>overige inkomsten</i> ⁶⁶

56 Bronnen: 1 RAO, Statenarchief, 1876 en 1877 (Staten van de provincie Overijssel over de jaaren 1621-1795). N. B. Binnenkort hoop ik een wat uitvoeriger publikatie aan de gewestelijke financiën van Overijssel van 1621 tot 1795 te wijden, waarin ook de schuldenlast betrokken zal worden, die hier buiten beschouwing moest blijven; 2 *ibidem*, 6611 (losse staat met rendement der middelen over 1806, 1807 en 1808), J. M. Gogel, ed., *Memoriën en correspondentiën betreffende den staat van 's Rijks geldmiddelen in den jaare 1820 door I.J.A.Gogel* (Amsterdam, 1844) 136; 3 Algemeen Rijksarchief, Staatssecretarie 1813-1840, 6427-6428 (opbrengsten van de 16 opcenten voor het Syndicaat op de onbeschreven middelen in 1816); *ibidem*, Algemene Rekenkamer, CB 420-428 (Rekeningen van de provinciale Ontvangers-Generaal 1814-1823); *ibidem*, CB 428 (los bijgevoegde staat met verder uitgesplitste opbrengsten der middelen).

57 De opbrengst van de domeinen bedroeg f46.000 per jaar.

58 Ordinaris verponding f117.000; ordinaris contributie f77.000.

59 Runderen f58.000; paarden f32.000.

60 Haardstedegeld f15.000, personeel + mobilair f142.000, dienstboden f37.000.

61 Gemaal ±f65.000 (licht dalend), geslacht ±f50.000 (licht stijgend), bier dalend van +f23.000 naar +f 14.000; zout pas sinds 1792: ±f3500.

62 Gemaal f144.000, geslacht f94.000, zout f28.000, turf f121.000, rest f83.000.

63 Inclusief de opcenten. N. B. In de tussenliggende jaren werd het gemaal niet geheven, maar toen wel turf en steenkolen. Zie F. N. Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche belastingen sedert het jaar 1810*, II (Utrecht, 1883) 8.

64 In 1794 ook éénmalig koffie en thee: f21.000.

65 Registratie f206.000, patenten f50.000.

66 Zowel directe belastingen zoals de 'reliqua' (op bijen, varkens en schapen: ±f6000) en kortingen op tractementen (1758 f13.000, 1795 f8000), als indirecte belastingen zoals de 'opaccijnzen' en 'verkleinin-

(1)	totaal				direct			indirect		
	(a)	(bl.1)	(bl.2)	(bl.3)	(b)	(cl.1)	(cl.2)	(c)	(dl)	(e)
1760/1764	897	232	122	152	506	136	151	287	37	67
1770/1774	823	194	98	145	437	134	165	299	39	48
1778/1781	815	194	97	144	435	133	153	286	53	41
1782/1785	873	251	97	143	491	131	158	289	47	46
1786/1791	817	194	97	137	428	131	170	301	48	40
1792/1795	917	271	94	151	516	132	175	307	54	40
(2)		(bl.1)	(b2.2)	(b2.3)		(c2.1)	(c2.2)		(d2)	
1806/1808	1327	266	90	194	550	470	134	604	126	47
1809		405			(±690?)			(+600?)		
(3)		(b3.1)	(b3.2)	(b3.3)		(c3.1)	(3.2)		(d3)	
1816						356	90			
1815/1823	1400	466	30	232	698			407	256	39
1823						217	190			

Ten onrechte meende Slicher van Bath dus dat het fiscale beleid in Overijssel na 1760 vooral in het nadeel van de nijverheid was geweest, omdat toen accijnsverhogingen het loonpeil opgestuwd zouden hebben⁶⁷. Na 1760 was tot 1795 van géén der accijnzen, met uitzondering van die op wijnen, het tarief meer verhoogd en er waren ook geen nieuwe accijnzen toegevoegd, met uitzondering van een eenmalige heffing op koffie en thee in 1794, en een in 1792 ingevoerde belasting op zout, die echter slechts f3500 opleverde⁶⁸. In 1806 werden niet alleen het gemaal, het geslacht en het zout fors verhoogd, maar werden er daarnaast ook nog belastingen op het verbruik van onder meer turf en zeep ingevoerd, die in Overijssel voordien niet bestaan hadden⁶⁹.

gen der kannen' op wijnen en bieren (1758 f10.000, 1795 f6000), als andere inkomsten zoals borgstellingen van ambtenaren, verkoop van los- en lijfrenten etc.

67 Slicher van Bath, 'Landbouw, textiel en turf', 165. Wel signaleerde hij terecht dat de belastingdruk op de landbouw lichter werd dan voorheen: de middelen op paarden en hooibeesten en bezaaide landen waren sinds 1760 niet meer aan incidentele verhogingen onderhevig, zoals vóór 1760 nog wel.

68 De begrote opbrengst was f7000. De feitelijke opbrengst trof ik in een door J. van Doorninck gepubliceerd, en vermoedelijk door G. Dumbar opgesteld rapport over de financiën van Overijssel tussen 1787 en 1795. Zie J. van Doorninck, 'Bijdrage tot de uitwendige geschiedenis der Republiek met bijzondere toepassing op deze provincie, sedert September 1787 tot Februari 1795', *Overijsselse almanak voor oudheid en letteren*, XVI (1851) 152-209.

69 Het tarief op het gemaal was bijvoorbeeld f36 per last tarwe en f18 per last rogge; dat werd respectievelijk f108 en f45. Het effect van de afschaffing van de bierimpost was in vergelijking met deze verzwaren te verwaarlozen. De vergroting van de opbrengst op een luxe consumptie-artikel als wijn werd teniet gedaan door een opvallende vermindering van de opbrengst op sterke drank en de afschaffing van de tabakimpost.

Evenzeer ten onrechte, althans voor wat betreft Overijssel, benadrukte Schama vooral de nadelige gevolgen voor de rijke grondbezitters van het stelsel van 1806⁷⁰. In 1809 steeg weliswaar het aan verponding op te brengen bedrag inderdaad ook wel flink, maar zelfs toen bleef het aandeel van de indirecte belastingen in de vergroting van de opbrengst aanmerkelijk.

Het lijkt er dus op dat de Overijsselse volksvertegenwoordigers met hun verzet tegen financiële unificatie in alle opzichten de belangen van het Overijsselse 'volk' hadden behartigd. Het curieuze is nu echter—Kossmann heeft daar al eens op gewezen—dat bij de volksstemming over de grondwet van 1798, die uitging van de financiële unificatie, juist onder de Overijsselse bevolking het aantal voorstemmers zo verrassend groot is geweest, veel groter dan bijvoorbeeld in Holland, waar men zo'n evident belang had bij die unificatie⁷¹.

Een verklaring daarvoor is wellicht te vinden in de ervaringen uit de jaren tachtig. Te Brake toonde namelijk aan dat het patriottisme in Overijssel al aan het uiteenvallen was op het moment dat de Pruisische troepen binnen vielen. De ondertekenaars van rekesten in steden als Deventer die met ernstige economische problemen kampten, hadden al gauw bemerkt dat ook een patriots stadsbestuur niet werkelijk veranderingen kon bewerkstelligen in fiscale regelingen die de stedelijke nijverheid als nadelig ervoer, of oplossingen kon bieden voor urgente problemen als de bevaarbaarheid van waterwegen. Al vóór 1787 verloren daardoor velen hun belangstelling. Daar kwam nog bij dat de zogenaamde 'kleine steden' door de drie 'grote steden' (Deventer, Kampen, Zwolle) gedwarsboomd waren in hun streven naar vertegenwoordiging, en dus naar zeggenschap, in de Overijsselse Staten, waarin alleen de ridderschap en de drie Grote Steden zitting hadden⁷².

Het is bekend dat met name patriotten uit de kleine steden als J. W. Racer uit Oldenzaal en de reeds genoemde J. B. Aufmorth uit Goor na 1795 vreesden, dat bij het voortduren van de gewestelijke autonomie de grote IJsselsteden, toch weer de overmacht zouden houden ten koste van de kleine steden met name in Twente⁷³. Dat is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat de Overijsselse volksvertegenwoordigers in de eerste Nationale Vergadering inderdaad in hoofdzaak patriotsgezinde leden van de Overijsselse adel en intellectuelen uit de IJsselsteden waren. Net zoals er in de loop van de achttiende eeuw een discrepantie gegroeid was tussen de economische en de politieke macht van de adel en grondbezittende boeren, zo gold dat ook ten aanzien van de verhouding tussen de grote IJsselsteden en de kleine steden in Twente. Versterking van

70 S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (Oxford, 1977) 518.

71 In Overijssel stemde 43,1% van de volwassen mannelijke bevolking vóór de grondwet van 1798, in Holland slechts 26,9%. (De grondwet werd met overweldigende meerderheid aangenomen doordat het aantal niet-stemmers onder de volwassen mannelijke bevolking zeer groot ($\pm 60\%$) was; het aantal tegenstemmers bedroeg landelijk nog geen 7%.) E. H. Kossmann, *The Low Countries 1780-1940* (Oxford, 1978) 91.

72 Mecking, 'Mr. Jan Willem Racer', 116-117.

73 Racer schreef Aufmorth met zoveel woorden dat hij de eenheid van de Republiek belangrijker vond, dan 'de zwaarigheid omtrent de gemeenschap van schulden en lasten'; Zie *ibidem*, 105.

de macht op *nationaal* niveau leek in die situatie de enige mogelijkheid om een einde te maken aan de macht van de adel en de grote steden op *gewestelijk* niveau. Kennelijk wog dat voor velen zwaarder dan de ondemocratische wijze waarop de eenheid in januari 1798 op nationaal niveau was afgedwongen, en dan de teruggang in mogelijkheden tot *lokale* zeggenschap waarmee de unificatie onvermijdelijk gepaard zou gaan.

In het proefschrift over jonkers en geërfden in Gelderland van Verstegen wordt benadrukt, dat in Gelderland de idealen van de patriottentijd in ieder geval in zoverre werden geconsolideerd, dat in de nieuwe provinciale besturen na 1813 niet langer alleen de ridderschap en de steden, maar voortaan ook de geërfden vertegenwoordigd waren. De historicus Mecking, die twee boeiende artikelen schreef over de patriotten Racer en Dumber, benadrukte voor Overijssel eveneens, dat in de provinciale besturen van na 1813 eindelijk ook de boeren en de kleine steden vertegenwoordigd waren⁷⁴. Voorzover de financiële unificatie van de Republiek een definitieve doorbraak in de oude machtsconstellatie in gewesten als Gelderland en Overijssel tot gevolg had, had de natie waarover Willem I koning werd dus inderdaad wel een wat andere 'vorm' gekregen dan die van vóór 1780. In zoverre, zou men kunnen zeggen, heeft dus de financiële unificatie van de Nederlanden niet alleen bijgedragen tot het proces van *staatsvorming*, maar ook van *natievorming*. Maar dat hoefde niet tevens gepaard te gaan met een blijvende verandering in het nationaal bewustzijn.

4 FINANCIËLE UNIFICATIE: EEN BIJDRAGE TOT NATIEVORMING OF JUUST NIET?

In de patriottentijd kreeg het proces van natievorming een nieuw karakter. In plaats van saamhorigheidsgevoel op basis van een gemeenschappelijke godsdienst, taal, geschiedenis of trouw aan een vorstenhuis werd *burgerzin* de belangrijkste indicator van nationaal bewustzijn. Deze burgerzin moest bij de 'ware patriot' tot uitdrukking komen zowel in de bereidheid zonodig zelf gewapenderhand het vaderland te verdedigen, als in de bereidheid zich bezig te houden met staatszaken — dus tevens met financiële zaken. Een actieve interesse voor de verdediging en bevordering van eigen geluk en welvaart op hogere dan alleen lokale niveaus werd gewenst geacht. Burgerchap zou niet langer primair een zaak van stadsbewoners zijn. Stadsburgers én plattelandsbewoners moesten *staatsburgers* worden. Voor patriotten vielen vaderland, staat en natie samen. Voor hen impliceerde vaderlandsliefde de behoefte aan zeggenschap van de natie over staatszaken.

Deze verschuiving in het natiebesef vloeide in belangrijke mate voort uit kritiek op en onbehagen met het heersende financiële bestel, zowel ten aanzien van de omvang en samenstelling van de uitgaven, als ten aanzien van de wijze waarop inkomsten gerealiseerd werden. De toenemende economische integratie maakte zowel de beëindiging van fiscale regelingen die de verkeersvrijheid belemmerden wenselijk, als de versterking van bovenlokale beleidsorganen bijvoorbeeld ter verbetering van de

74 *Ibidem*, 115.

infrastructuur. De belastingdruk was voorts niet alleen naar veler overtuiging onevenredig verdeeld, maar was bovendien ten gevolge van de — ter bevrediging van vorstelijke ambities — steeds stijgende oorlogsuitgaven nodeloos gegroeid. Daaraan zou een einde kunnen komen als de verdediging van het land niet langer in handen zou zijn van een duur staand leger bestaande uit — vaak buitenlandse — huursoldaten, en als burgers bovendien niet alleen weer zeggenschap zouden teruggeisen over de belastingheffing, maar ook actief toezicht zouden gaan houden op de staatsuitgaven en het buitenlands beleid.

Een en ander hoefde echter in het geheel niet te betekenen dat in de Nederlanden alleen voorstanders van financiële unificatie zichzelf ware patriotten konden noemen. Handhaving van een federatieve staatsvorm en fiscale autonomie van de gewesten hoefde op zichzelf de realisering van de gewenste veranderingen niet in de weg te staan. De radicaal sten onder de patriotten meenden echter dat centralisering van het staatsbestel doormiddel van financiële unificatie de efficiëntste basis bood om aan de zeggenschap van staatsburgers op nationaal niveau gestalte te geven. Centralisering van de financiële zeggenschap leek bovendien de beste garantie te bieden voor de doorbreking van oude machtsverhoudingen op lokaal en regionaal niveau. Het natiebeseft dat binnen de patriottenbeweging tot ontwikkeling kwam heeft op deze wijze dus wel degelijk bijgedragen, niet alleen tot een — tijdelijke — democratisering van de staatsvorm, maar ook tot de financiële unificatie in de Nederlanden.

Maar, en daarmee komen we weer terug bij de uitgangsvraag, heeft deze ingrijpende staats hervorming het proces van natievorming nu op zijn beurt ook weer verder versterkt, en komt in de handhaving van de financiële eenheid na 1813 een verder ontwikkeld nationaal bewustzijn tot uitdrukking, zoals men op basis van Bendix' hiervoor aangehaalde studie geneigd zou zijn te veronderstellen? Of is — zoals in de inleiding werd geopperd — de verzwaring van de belastingdruk in Overijssel ten gevolge van de fiscale unificatie toch juist ten koste gegaan van een nieuw ontwikkeld nationaal beseft?

Het is achteraf bezien twijfelachtig of deze vraagstelling wel zo adequaat was. Vanzelfsprekend heeft het nieuwe fiscale stelsel wel aanleiding gegeven tot reacties⁷⁵. Men zou zelfs kunnen betogen dat daarin inderdaad eerder een versterking van het gewestelijk, dan van het nationaal gevoel tot uitdrukking kwam. Vóór 1795 waren de klachten van middenstanders over de indirecte belastingen vooral gegaan over vermeende concurrentievoordelen voor het platteland in de omgeving. Na 1806 werden vaak de economische verschillen tussen Overijssel en Holland benadrukt, waardoor gelijke belastingen in het dunner bevolkte en armere Overijssel nadeliger effecten

⁷⁵ In het archief van het Departementaal bestuur van Overijssel (1805-1807) zijn dossiergewijs per 'middel' de bij de Raad van Financie van het gewest ingekomen stukken over de nieuwe belastingen verzameld (RAO, SA, 6298 t/m 6318). Hetzelfde geldt voor de bij de landdrost ingekomen stukken met betrekking tot de financiën in het archief van het daaropvolgende gewestelijke bestuur: het landdrostambt Overijssel (1807-1810) (RAO, SA, 6614 t/m 6629). Afzonderlijk zijn in het eerstgenoemde archief bovendien nog 'Stukken betreffende handel en nijverheid' over 1807 en 1808 verzameld, die eveneens vaak betrekking hebben op belastingen (RAO, SA, 6563 t/m 6565). Verreweg de dikste dossiers in deze archieven zijn die over het 'gemaal', die over de 'verponding' en die over het 'patent'.

hadden⁷⁶. Na 1813 bleef vooral in de klachten over de grondbelasting de overtuiging tot uitdrukking komen, dat men als gewest benadeeld werd⁷⁷. Dat kwam doordat de grondbelasting geheven werd volgens het repartitiestelsel. Elke provincie werd simpelweg aangeslagen voor het bedrag dat daar opgebracht moest worden. Het heeft eindelijk geduurd, voordat het kadaster gereed was, dat door een opmeting van de grootte en een taxatie van de waarde der gronden definitief een einde zou moeten maken aan dit restant van het 'quotenstelsel' van de oude Republiek⁷⁸. Zelfs toen het kadaster in 1832 eindelijk voltooid was, werd het overigens in de heffing van de grondbelasting nog niet eens volledig toegepast⁷⁹.

Maar klachten over de zwaarte van de verponding waren er ook vóór 1809 eigenlijk altijd wel geweest⁸⁰. En na 1813 zou het aandeel van de indirecte belastingen in de

76 De last van de verzwaring van het gemaal voor de consument werd verlicht, doordat er tegelijk een broodzetting werd afgekondigd: bakkers werden verplicht brood van een vastgestelde samenstelling en gewicht tegen een vastgestelde prijs te verkopen. De verhoging van het gemaal had dan ook vooral reacties van bakkers tot gevolg die klaagden dat bakkers in Overijssel hun kosten niet meer konden goedmaken als ze tegen die prijs moesten leveren. Niet alleen waren de lonen voor hun knechts gestegen, zo betoogden ze, maar, ten gevolge van de nieuwe turfaccijns, ook hun brandstofkosten. Hun transportkosten waren hoger dan die voor bakkers in Holland en ze wezen er op dat ze bovendien niet kapitaalkrachtig genoeg waren om grote hoeveelheden meel tegelijk in te slaan om zo de kosten te drukken, zoals Hollandse bakkers wel. Ontvangers berichtten de landdrost dat bakkers krenten op hun broden plakten en ze dan tegen hogere prijs verkochten, omdat krentenbroden niet onder de broodzetting vielen. Bakkers klaagden er voorts over dat er een afzonderlijk patent gold voor broodbakkers en voor koekbakkers. Dat hield geen rekening met het feit dat, in afwijking van Holland, in Overijssel beide neringen altijd gecombineerd waren en dat een bakker onvoldoende broodwinning had, als hij alleen brood mocht verkopen. Dit nog eens te meer omdat in Overijssel nog altijd veel ingezetenen thuis hun brood kneedden en de bakker dan slechts een verdienste vond in het bakken daarvan. Molenaars klaagden dat afzonderlijke patenten voor korenmolenaars, moutmolenaars en pelmolenaars en het verbod om er als molenaar nog een ander beroep bij te hebben geen rekening hield met de situatie in Overijssel. Als daaraan de hand gehouden wordt zullen molenaars geen voldoende bestaan meer kunnen vinden in het pachten van een molen, aldus de klacht. Adellijke molenbezitters voegden daar dan soms het dreigement aan toe, dat ze niet zouden aarzelen hun molen af te laten breken als de pacht niet meer voldeed werd waardoor Overijsselse ingezetenen dan grotere afstanden zouden moeten afleggen om hun graan ergens te laten malen.

77 Overijssel was 'in hoofdsom' aangeslagen voor f334.600, maar het feitelijk op te brengen bedrag was veel hoger door de vele opcenten voor verschillende doeleinden die daar bovenop geheven werden (zie Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche belastingen*, I, 28). Dossiers met correspondentie met betrekking tot de afzonderlijke middelen trof ik voor de periode na 1813 niet meer aan. De meest toegankelijke bron om iets te weten te komen over reacties van de bevolking op het fiscale bestel zijn voor deze periode de jaarlijkse verslagen over de toestand van de provincie (RAO, Archief Provinciale Staten, inv. nr. 290, 'Net notulen met bijlagen 1814-1823'). Daaruit blijkt dat er veel klachten onderde bevolking waren over de onevenredigheid in de repartitie van de grondbelasting, zowel wat betreft de hoogte van het bedrag dat Overijssel geacht werd op te brengen, als vooral wat betreft de verdeling daarvan over de gemeenten. Elk jaar werd verslag gedaan van de vorderingen in de werkzaamheden voor het kadaster, waarbij vaak de hoop werd uitgesproken dat dat een einde aan de klachten zou maken (zie 8-7-1817, 7-7-1818, 6-7-1819 etc).

78 Vóór 1795 moest elk gewest een vastgesteld aandeel, een 'quote', in de gezamenlijke uitgaven van het bondgenootschap der Verenigde Nederlanden nemen. Vgl. Fritschy, *De pathotien en de financiën*, 32-35.

79 Sickenga, *Geschiedenis der Nederlandsche belastingen*, I, 33.

80 In het rapport op Gogels plan voor een nieuw belastingstelsel van een commissie onder leiding van J.H. Appellius (*Bijlagen Besluiten Eerste Kamer* 9-7-1800,50-51) wordt er wel terecht op gewezen dat de Overijsselse klacht dat de verponding bij hen 42% van de opbrengst van de grond zou vergen (een

totale Overijsselse belastingopbrengsten weer aanzienlijk teruglopen, maar klachten over de zwaarte van de indirecte belastingen bleven er niettemin toen ook⁸¹. Klachten over belastingen zijn er immers welbeschouwd altijd.

Het belangrijkste verschil met de patriottenperiode was echter dat ze niet meer het gebrek aan zeggenschap betroffen. Het natiebesef van de patriottentijd, dat in zo sterke mate uitging van de noodzaak van invloed van de natie op de besteding en de inning van belastingen, zowel op nationaal, als op lokaal niveau, was verdwenen⁸². Het financiële beleid werd na 1813 in feite overgelaten aan de koning. Er was, zou men kunnen zeggen, een terugval in een natiebesef dat zich weer weinig bekommerde om het al of niet samenvallen van natie, staat en vaderland, en om de mogelijkheden tot een actief staatsburgerschap; een natiebesef waarin bovendien eindelijk zelfs Huizinga's 'koningstrouw' echt een rol kon gaan spelen⁸³.

Hoewel het evident is dat de financiële unificatie een ingrijpende *staats hervorming* inhield, kon deze daardoor in een gebied als de Nederlanden, waar allang een zeker natiebesef bestond, op zichzelf geen wezenlijke bijdrage leveren aan het proces van *natievorming*. Aan het feit dat de fiscale unificatie in provincies als Overijssel leidde tot een aanmerkelijke verzwaring van de belastingdruk kan men dat niet wijten. Het was het verdwijnen van democratische normen en waarden dat aan de impulsen uit de patriottentijd voor een *nieuw* soort natiebesef een halt toeriep. Aan natiebesef op zichzelf had het immers ook Overijssel, zoals gezegd, al vóór 1780 niet ontbroken. Hoezeer Bendix consensus over belastingheffing op centraal niveau ook als een

percentage waar ook Dumbar in zijn *Hedendaagsche historie* van uit ging) absurd was, omdat de in de kohieren opgenomen bedragen allang geen enkele relatie meer hadden met de werkelijk waarde van de landerijen. Maar dat de verponding voor individuele boeren in tijden van slechte oogsten (te) zwaar kon drukken blijkt wel uit de executies die in de achttiende eeuw regelmatig plaats vonden wegens achterstaligheid. Vgl. G. J. ter Kuile, 'Rechtskundige verschijnselen in de nieuwere tijd', in: Slicher van Bath, *Geschiedenis van Overijssel*, 135-154, aldaar 152 en RAO, SA, 2454.

81 In het 'Verslag nopens den toestand der provincie' van 1820 wordt bijvoorbeeld bericht dat 'de staat der fabrieken trafijken alhier gevestigd voor zoverre het meerendeel kwijnende [is] en van sommige op het punt om geheel en al in verval te geraken', maar dat 'de middelen van herstel buiten de werkring van het Provinciaal bestuur zijn gelegen'. Men hoopt dat het door de koning beloofde verbeterde stelsel van indirecte belastingen 'de klachten en bezwaren van velen onzer ingezetenen zal doen wegnemen' (RAO, Prov. Stat., 290, 4-7-1820).

82 In 1822 deed zich het opmerkelijke geval voor dat de gemeenten van rijkswege verzocht werd te laten weten of zij wilden dat de opnieuw in te voeren accijns op het gemaal gewoon bij collecte geheven zou worden, ofwel door middel van admodiatie, een systeem dat op hetzelfde neerkwam als de achttiende-eeuwse redemptie: de gemeente moest een bepaald bedrag opbrengen maar mocht zelf bepalen hoe dat bedrag geïnd zou worden en door wie. De achtergrond daarvan was dat 'uit het oogpunt van 's Rijks schatkist de belasting op het gemaal door middel van admodiatie verkieslijker is dan het middel van collecte' (RAO, Prov. Stat., 290, 20-4-1825). Van de 59 Overijsselse gemeenten waren er slechts 8 zonder meer voor admodiatie, 'uit hoofde van de overgebleven schrik bij de ingezetenen voor de heffing bij collecte, naar vorige ondervinding van de daaraan toenmaals verbonden formaliteiten en zware boeten van contraventie', waarvan 7 in het akkerbouwgebied Salland. In 1825 werden aan gemeenten die bereid waren tot admodiatie veel gunstiger condities geboden, maar Zwolle, Deventer, Kampen en Hasselt, steden waar ten tijde van de Republiek de lokale autonomie zolang hooggehouden was, bleven zelfs toen nog admodiatie weigeren.

83 Zie pagina 667 en noot 10 hierboven.

kenmerk van de 'nationale' staat zag, voor Overijssel vond ik toch geen aanwijzingen dat de financiële unificatie een fundamenteel nieuwe bijdrage heeft geleverd aan het proces van natievorming.

De aanhangers van de 'Europese gedachte' zullen het in dit opzicht altijd wel moeilijker blijven houden. Zelfs een in fiscaal opzicht verenigde Europese bevolking zal het immers altijd blijven ontbreken aan een saamhorigheidsgevoel op basis van eenheid van taal en trouw aan een vorstenhuis. En welke andere compensatiemogelijkheden zijn er voor een gebrek aan invloed en zeggenschap, en een gebrek aan mogelijkheden tot een echt actief staatsburgerschap?

1787. De Nederlandse revolutie?*

Recensieartikel door

A. H. HUSSSEN jr.

Wie de publicistische oogst van 1987 inzake '1787' overziet, moet wel tot de conclusie komen dat de 'wekker van de Nederlandse natie' in 1984 te vroeg is afgegaan. Ook al sliepen de Nederlandse historici op dat moment, toen Overijssel haar Van der Capellen herdacht, allerminst — de universitair gebonden onder hen worden immers via de Haagse bureaucratie klaar wakker gehouden —, zij waren zich nog aan het opmaken voor de show van driejaar later. Verlegenheid bekruipt een uitgeslagen recensent die niet uitgekookt genoeg is een originele titel te bedenken voor zijn 'review'. Hij berust echter, wetend dat van hem een krachtig antwoord wordt verwacht dat eindelijk het vraagteken zal wegnemen.

Wie aan de hand van enkele goede gidsen zoals Haitsma Mulier¹, Van Sas², Blaas³, Janssen⁴, — men komt waarlijk handen tekort — het terrein van de historiografie over de patriotentijd doorkruist, moet wel tot de conclusie komen dat de studie van de toenmalige buitenlandpolitieke verwickelingen heden ten dage naar de marge is verdrongen. Nieuw onderzoek van betekenis is hiernaar niet geëntameerd. Het lijkt wel of men bereid is Colenbrander, van wie men overigens om het hardst beweert dat zijn visie achterhaald is, op zijn woord te geloven. Ik ben het volkomen eens met degenen die hebben opgemerkt dat in ons land zelden een historicus zo onrechtvaardig is behandeld als Colenbrander. Dat mag ons echter niet doen vergeten dat die Colenbrander vaak — niet alleen in 1933 — heeft gezondigd tegen fundamentele voorschriften die de beoefenaar van de historische wetenschap dient op te volgen, wil hij recht blijven houden op de kwalificatie 'honorable man'. Dat Geyl en Van Eyck zich in 1933 tegenover Colenbrander als lage conspirateurs hebben misdragen, neemt niet weg dat Geyls latere kritiek op diens werkwijze juist is. Dat is onlangs door De Gou op onweerlegbare wijze geadstrueerd⁵. Er is geen enkele plausibele reden om dat te verdoezelen.

Wie naar de 'revolutie' vraagt, zoekt een begin en waarschijnlijk ook een einde. Het einde lijkt in het Nederlandse geval duidelijk genoeg: de Pruisische legermacht verjoeg in september 1787 de 'usurpatoren' en bood de gelegenheid de orde te herstellen. Welke orde? Die van vóór het vertrek van de stadhouder uit Holland in 1785? of de orde van vóór de patriotse wetsverzettingen? of de orde vóór het begin van de patriotse agitatie?

Trouwens hoe 'revolutionair' waren die, soms ongetwijfeld nogal radicaal klinkende, ideeën welke vóór 1781 werden gespuid? Moeten we dan denken aan de geschriften van de Franse 'philosophes' waarvan er vele, tengevolge van de censuur in Frankrijk, in de Republiek verschenen en waarvan er in diezelfde Republiek hier en daar enkele werden verboden? In de geschiedschrijving van de laatste tijd lijkt de teneur te overheersen dat het juist de Engelse en Amerikaanse politieke denkers zijn geweest wier 'voorbeeld in de verte', namelijk de opstand van de kolonie tegen het moederland, inspirerend heeft gewerkt om de individuele 'grondrech-

1 'De geschiedschrijving over de patriotentijd en de Bataafse tijd', in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 206-227.

2 'De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw', *BMGN*, C (1985) 636-646.

3 'De patriottenbeweging als epiloog: rond Colenbranders *Patriottentijd*', 1787. *De Nederlandse revolutie?*, 9-26.

4 'Over Nederlandse patriotten en hun historie. Enige historiografische kanttekeningen', *De droom van de revolutie*, 7-17.

5 L. de Gou, ed., *Inleidingen tot zijn uitgaven van *Het plan van constitutie van 1796* (1975), *Het ontwerp van constitutie van 1797* (1983-1985) en *De staatsregeling van 1798* (1988-1989).*